

עמירם אורן

**הממד הגיאוגרפי
של השילוב
בין טריטוריה
ובין ביטחון**

ספטמבר 2020

הקדמה

טריטוריה וביטחון כרוכים זה בזה והממד גיאוגרפי הוא אחד ממרכיבי הווייתם. הזיקה ביניהם הדדית - גם הביטחון וגם הטריטוריה עשויים להיות משתנה המשפיע על המשתנה האחר. השילוב בין טריטוריה ובין ביטחון הוא רב פנים ובממד הגיאוגרפי שלו ניתן לזהות עשרה היבטים שיוצגו להלן. טרם הדיון עליהם יובא הסבר קצר על מהות הגיאוגרפיה, הטריטוריה והביטחון וכולל מספר מונחי יסוד.

חיבור זה מבוסס על תובנות הנובעות מהידע המצטבר של הכותב במקצועו כגיאוגרף ואיש ידיעת הארץ במשך ארבעה וחצי עשורים ומתוכם שלושה עשורים פעילות בתחום השילוב שבין טריטוריה ובין ביטחון: עשור שירות במטה הכללי של צה"ל בתכנון הפיסי הצבאי וממשקו עם המגזר האזרחי ובהמשך שני עשורים של פעילות אקדמית, בעיקר מחקר, כתיבה ופרסום וגם הוראה באוניברסיטה

גיאוגרפיה

'גיאוגרפיה' זהו תחום ידע ומחקר שעניינו ההיבט המרחבי של תופעות ותהליכים מעשה הטבע והאדם. מקור המושג גיאוגרפיה מהשפה היוונית γεωγραφία geographia והוא כולל שני מרכיבים גיאוגרפיים: אדמה או ארץ וגרפיה: תיאור. מכאן משמעות המושג גיאוגרפיה היא "תיאור הארץ".

הגיאוגרפיה כוללת שני ענפים מרכזיים: האחד, **גיאוגרפיה אנושית**, תחום ידע העוסק בחקר האדם במרחב: פעילותו בו והשפעתו על עיצוב מנקודת מבט של מדעי החברה והרוח. הנושאים המרכזיים הם אוכלוסייה, הגירה, מקומות יישוב, שימושי קרקע ומגוון הפעילויות: מדינית, כלכלית, חברתית סביבתית ועוד. הענף השני, **גיאוגרפיה פיזית** תחום ידע העוסק מנקודת מבט של מדעי הטבע בתופעות ותהליכים מעשה הטבע: תבליט, תכסית, קרקע, מים, משאבים, אוקיאנוסים וימים, אקלים ומזג אוויר.

מונחי היסוד בשפת הגיאוגרפיה **לארץ**, שהיא הזירה בה נמצאים התופעות ובה מתרחשים התהליכים מושאי המחקר הם אלה הבאים: **מרחב** – תחום ארץ, שלרוב אין הגדרה של גודלו, היקפו, גובהו ותיחומו. המרחב ביבשה כולל את פני הקרקע ותת קרקע, המרחב האווירי הנמוך והגבוה והחלל, והים כולל את פני הים ותחת פני הים. מאפייני המרחב הם בהתאם לשם התואר המצורף אליו למשל מרחב ביטחוני, מרחב סגור, מרחב פתוח, מרחב בנוי ועוד. חלק מהמרחב הוא **שטח** או **אזור** כלומר כבדת ארץ או חבל ארץ. גם שטח ואזור מופיע בליווי שם תואר המאפיינים אותם. **מקום** במרחב הוא שטח או אזור מסוים. מקום יכול להיות כרך, יישוב, עיר, כפר, מתחם ייעודי, אתר מכל סוג. ו**נקודה** היא מקום או אתר מצמצם בהיקפו. **קו רצף** הוא חיבור בין מקומות ונקודות במרחב למשל דרך או עורק תשתית או קו 'מערכת' ביטחונית. הקו יכול להיות גם קו תיחום בין מקום למקום או בין אזור לאזור שני מושגי יסוד נוספים הרלוונטיים לדיון הם **קרקע** – אדמה חקלאית, או תשומה פיזית או נדל"ן ומשאב כלכלי. בשפה הצבאית, כפי יוצג בהמשך קרקע היא זירת הלחימה לרבות האוויר, הים. **סביבה** היא תחום מספר מקומות שיש קשר ביניהם או שטחים פתוחים ובהם ערכי טבע ונוף.

ההיבט המרחבי של תופעות ותהליכים נבחן בשני היבטים האחד, **ההיבט הגיאוגרפי**: אזור או המקום והאחר, **ההיבט הנושאי**, בגיאוגרפיה אנושית: היבט מדיני, דמוגרפי, יישובי, אזורי, עירוני, כלכלי, חברתי, התרבותי, הסביבתי ועוד וגיאוגרפיה פיזית: היבט גיאולוגי, גיאומורפולוגי, אקלימי ועוד.

אמות המידה הבסיסיות המקובלות לבחינת ההיבט המרחבי של חקר התופעות והתהליכים הם קנה מידה ומיקום. **קנה מידה** (Scale) - מונח מתחום המיפוי שמשמעותו היחס בין המציאות בשטח ובין זו המוצגת במפה. קנה מידה מבטא גם את מידת ההכללה במחקר הגיאוגרפי: מחקר שטח קטן יוצג בקנה מידה גדול ומחקר שטח גדול ונרחב יוצג בקנה מידה קטן. **מיקום** (Location) - מונח שכולל מיקום יחסי (Situation) של מקום מסוים ביחס מקומות אחרים ואיתור (Site) דמות או אופי השטח המסוים.

התופעות והתהליכים נבחנים בשניים חתכים: רוחב ואורך. **תפוסת מרחבית** (Spatial Distribution) הוא מונח המתייחס לחתך רוחב ועניינו מצב פיזורם של מקומות או תופעות במרחב מסוים. בקשר זה מדובר על הפריסה והשתרעות במרחב שיכולה להיות אחידה, מרוכזת, מקובצת, דלילה וכיו"ב. בנייתן להציג **תמונת המצב** בנקודת זמן או תקופה מסוימת בהווה וגם בעבר. יתכן שתוצג **תמונת מצב כוללת** או **תמונת מצב נושאית**. **יסוד השינוי לאורך זמן** (The Theme of Change) הוא מונח המתייחס לחתך אורך כלומר תהליך המתרחש במרחב **בתקופת זמן מסוימת** או תהליך **הנמשך לאורך זמן**. תהליך זה נובע מגורמים, שיקולים ופעילות של שחקנים שונים הפועלים במרחב הגיאוגרפי ומשפיעים עליו או כאלה שיש להם עניין בו. התהליך מעצב את המרחב, משפיע על דמותו ועשוי גם לשנות אותו.

התופעות והתהליכים במרחב נבחנים גם באמות מידה נוספים: **התבדלות אזורית** (Regional Differentiation) - השוני במרחב בין אזור גיאוגרפי אחד למשנהו הנובע מרבגוניות האזורית. **פעילות מרחבית** (Spatial Interaction) - מונח המתאר פעילות שנבחנת על פי מרחק ונגישות ודגמי רשתות ובוחנת את טיב קשרי הגומלין של הגורמים השונים **והתלכדות פנימית** (Internal Coherence) של מקום מסוים שמקורה ייחודיות ושוני, ועוד.

ענף המשנה בתחום הגיאוגרפיה העוסק בבחינה מרחבית של השילוב בין טריטוריה ובין ביטחון על היבטיו (מדיניים, צבאיים ואזרחיים) נקרא **הגיאוגרפיה של הביטחון** (The Geography of Defense). הדיון בענף זה רב-תחומי וכולל נושאים משדות הגאוגרפיה והתכנון הפיזי-המרחבי, יחסים בין לאומיים ולימודי ביטחון וצבא, יחסי צבא-חברה ויחסי צבא-מדינה, חוסן לאומי, איכות סביבה וחיים ועוד.

טריטוריה

"טריטוריה" היא ארץ או חבל ארץ (יבשה, אוויר וים) ויש לה שני מובנים. הראשון הוא מובן גיאוגרפי-מרחבי. במובן זה רלוונטיים נתונים הפיזיים של הארץ: מיקומה, גודלה, צורתה הגיאומטרית, המבנה שלה, אזוריה הגיאוגרפיים, משאביה הטבעיים ורבות ערכי הטבע והנוף, אתרי המורשת וגם נתונים היישוביים והדמוגרפיים של הארץ: גודלה, הרכבה ופריסתה של האוכלוסייה במרחב.

המובן השני של המונח טריטוריה הוא המובן מדיני ונובע ממשמעות המושג "טריטוריה": כברת ארץ שיש לה זיקת בעלות. המשמעות הסמנטית של המילה בשפה לטינית: "טֶרָה" [אדמה] ו"טוֹריום" [שייכת ל]. הטריטוריה היא "האדמה השייכת ל".

השימוש במושג "טריטוריה" בהקשר המדיני כרוך במושגים "מדינה" ו"ריבונות". ריבונות היא מקור הסמכות העליון, והמדינה המודרנית, שהיא מדינה ריבונית היא בעלת הסמכות העליונה על שטח ועל האוכלוסייה שבו כפי שיוזכר בהמשך, בפרט בכל הנוגע להגנתם ולשם כך לשימוש לגיטימי בכוח.

בהקשר המדיני, שהטריטוריה היא המרחב של המדינה הריבונית, רלוונטיים נתונים הגיאוגרפיים-פוליטיים שלה. מדובר על מיקומה וגבולותיה של מדינה מול שכנותיה, בדגש על אופיים כנגזר מהמצבה המדיני והביטחוני. למיקומם, אורכם ותחום השתרעותם של הגבולות יש משמעות רבה לביטחונה.

שמדובר על גבולות הטריטוריה וקווי התיחום בינלאומיים ראוי להציג את המונחים הבאים:

- **קו גבול מדיני** – קו המפריד בין המדינה ובין שכנתה או שכנותיה. המשפט הבין לאומי מבחין בין **קו גבול בין לאומי מוכר** ובין **קו תיחום זמני בין מדינות** הנתונות במאבק מזוין ויכול להיות **קו שביתת נשק** או **קו הפסקת אש**, שנקבע לפרק זמן ניכר או למשך זמן בלתי מוגבל. מבחינים בין גבולות טבעיים היוצרים מכשול החוצץ בין שטח המדינה ואויביה, והם למשל הרים, נהרות, אגמים, מדבריות וכדומה ובין גבולות מלאכותיים הם גבולות פוליטיים שאינם יוצרים מכשול זה.
- **קו גבול אסטרטגי** – קו שחיוני להגנה על מדינה. בהקשר גבולות ניתן להוסיף גם את המונח
- **קו המים הטריטוריאלי** – קו נמצא במרחק של 12 מייל ימי (כ-22 ק"מ) מחוף הים של המדינה ומסמן את קצה תחומה הריבוני בים.
- **קו המים הכלכליים** – קו נמצא במרחק של 200 מייל ימי (כ-370.4 ק"מ) מקו החוף של המדינה. קו זה נקבע במסגרת אמנה בין לאומית בשנת 1982 ומגדיר את התחום הים בו המדינה בתוכו יכולה לנצל את משאבי הטבע ובעיקר נפט וגז טבעי, יש לה בו זכויות דיג ומוסמכת למנוע שידורי רדיו פיראטיים ממתקנים ימיים מלאכותיים ומספינות עוגנות בו.
- **שטח הפקר** – שטח שלא חלה עליו ריבונות ואין עליו שליטה בפועל, בדרך כלל עקב היותו נושא מחלוקת בין שתי מדינות או בין שני צדדים לוחמים.

- **שטח או אזור מפורז** – מרחב בתחום הריבוני של המדינה בו אסורה נוכחות ופעילות צבאית ואסורה הכנסת אמצעי לחימה לתחומו.
- **שטח בין לאומי ללא שייכות ריבונית** – בעיקר המרחב הימי והמרחב האווירי מעליו.

ביטחון

מקובל, שביטחון מציין היעדר איום. לרוב יופיע המונח בצירוף מושא הביטחון, כלומר האובייקט שכלפיו מתקיים איום: ביטחון אישי, ביטחון המדינה, ביטחון מידע, ביטחון סביבתי ועוד. במציאות, היעדר איום הוא מצב תיאורטי. לכן, נהוג להתייחס לביטחון כיכולת להתגונן מפני איום. הביטחון מקנה תחושה שקיימת סבירות נמוכה ביותר שהאיום אכן יתממש וגם לא נזק למושא הביטחון אם יתממש. ניתן להרחיב ולהגדיר את המושג ביטחון באופן סובייקטיבי. ביטחון משמעו הרגשה או תחושה שלפיה לא קיים איום או שניתן להתגונן מפניו בהצלחה. הביטחון קשור אפוא לקיומו של איום, ליכולת להתגונן מפניו, וכן לתחושות לגבי קיומו של איום ויכולת ההתגוננות מפניו.

בהקשר המדיני והפוליטי הגדרת ה"ביטחון" שנויה במחלוקת וספק, אם יש הגדרה אחת מוחלטת. ההבדלים העיקריים בין הגדרות המונח "ביטחון" נוגעים לשני מרכיבים מושא הביטחון וטבע האיום. לפי ההשקפה המסורתית, הנטועה במחשבה הריאליסטית והניאו-ריאליסטית ביחסים בין-לאומיים, מקובל שמושא הביטחון הוא המדינה הריבונית, וטבע האיום – איום צבאי מצד מדינה ריבונית אחרת או מצד ברית של מדינות. גם למושא הביטחון וגם לטבע האיום יש משמעות גיאוגרפית.

מאז שנות השבעים של המאה ה-20 ובעיקר מאז תום המלחמה הקרה, הנטייה לראות את הגדרה המושג ביטחון צרה ולפיכך, להרחיבה. הטענה שאין להתמקד רק בביטחונה של המדינה, אלא גם בביטחונו של האדם הפרטי, בביטחונו של "מערכות אזרחיות" (לרוב גיאוגרפיות) הכוללות מספר מדינות וגם בביטחון של המערכת הבין-לאומית כולה. טענה נוספת היא כי הביטחון על המדינה או על מספר מדינות אינו מושפע רק מאיומים צבאיים מצד מדינה אחרת או מספר מדינות, אלא מטווח רחב של איומים מסוגים שונים בהם איומים על חיי התושבים, איומים כלכליים, איומים אידיאולוגיים, איומים על היציבות החברתית, איומים על מעמדה הבין-לאומי של המדינה, איומים אקולוגיים, איומי טרור, איומים דמוגרפיים, איומים מצד קבוצות בדלניות, איומים של הידלדלות משאבים, איומים הנוגעים למחלות, איומים הנוגעים לפשיעה ולהפצת סמים, איומים על הטכנולוגיה ומערכות המידע ועוד. בהקשר זה התפתח המושג "ביטחון לאומי" (National Security) בארצות הברית. בעברית מקובל "ביטחון המדינה" שמתייחס לביטחון המדינה מפני מגוון האיומים האלה.

במסגרת דיון נגביל את הדיון לביטחון המדינה מפני איומים צבאיים. לפיכך, ביטחון המדינה הוא מענה צבאי מפני איומים להפעלת כוח המופנים אליה, יותר נכון לומר אל שלושת מרכיביה: (1) הבסיס הפיזי שלה – אוכלוסייתה והטריטוריה שלה. (2) המוסדות השולטים בבסיסה הפיזי; (3) האידיאה המבססת את הלגיטימיות של המדינה – ריבונות וזהות לאומית.

את האיומים צבאיים ניתן לדרג בסדר ההיררכי הבא: מלחמה לא קונבנציונלית, הכוללת שימוש בנשק גרעיני, כימי או ביולוגי; מלחמה כוללת קונבנציונלית תחומה בזמן ובמרחב; מלחמה בעצימות נמוכה, הכוללת לוחמת גרילה, המכוונת בעיקרה נגד הצבא, או לוחמת טרור, המכוונת בעיקרה נגד אוכלוסייה אזרחית ולוחמה נגד אלימות על רקע פלילי בהיקפים נרחבים; פעילות "ביטחון שוטף" להגנה על גבולות המדינה מפני הסתננויות והברחות על רקע ביטחוני או פלילי. בניגוד לסוגי האיומים האחרים, איום זה מקורו בדרך כלל לא במדינה עוינת, אלא בארגון לא מדינתי שיכול להיות גם ארגון פשיעה חמוש ומצויד בנשק. במציאות קשה לעתים להבחין בין הרמות השונות של האיומים, שיכולות לדור בכפיפה אחת. למשל, במלחמה כוללת קונבנציונלית יכולים הצדדים להיעזר גם בטור ובגרילה נגד אוכלוסיית האויב וצבאו, וביטחון שוטף כולל גם – ואולי בעיקר – הגנה מפני פיגועי טרור.

כדי להתגונן מפני האיומים המופנים אל המדינה, היא מגבשת ומאמצת "**תפיסת ביטחון**" שכוללת את **האיום** ואת **המענה**. הגדרת האיום (או האיומים) עוסקת גם בשאלות הנוגעות, בין היתר, למידה של הסכנה שמציב האיום בפני המדינה, למידת הסבירות שהאיום אכן יתממש ולשאלה אם מדובר באיום מידי או באיום לטווח הרחוק. חלקה השני של תפיסת הביטחון מתמקד במענה לאיומים המופנים כלפי המדינה. בהקשר זה יש לציין הבדל בולט בין חוקרים שונים, חלקם טוענים שהמענה לאיום מושפע מטבעו האובייקטיבי של האיום ואחרים מדגישים שהמענה מושפע הרבה יותר מהאופן שבו האיום מובנה ונתפס בידי מקבלי ההחלטות, ואף ממניפולציה של האיום בידי גורמים בעלי אינטרס.

מתפיסת הביטחון נגזרת "**מדיניות ביטחון**", ועקרונותיה הכללים של מדיניות זו מכונים לעתים "**דוקטרינת ביטחון**". אפשר לגבש דוקטרינה באופן דדוקטיבי, כלומר להגדיר מראש עקרונות ברורים ולפעול לפיהם, או באופן אינדוקטיבי – לפתור כל בעיה כאשר היא מתעוררת בהתאם לנסיבות הספציפיות.

מדיניות הביטחון באה לידי ביטוי במספר רמות. במסגרת זו יוגבל הדיון לרמה הגבוהה ביותר היא **הרמה האסטרטגית והאסטרטגית-רבתי** ועניינה ההתכוננות למלחמה וניהול המלחמה. היא גם נוגעת לתחומים המדיניים: יחסיה הדיפלומטיים של המדינה, מקומה במערכת הבין-לאומית, חלוקת משאבי החברה בין הצבא לסקטורים אחרים ועוד.

בהקשר הביטחוני, אסטרטגיית העל ("אסטרטגיה-רבתי") כוללת את שלבי ההכנה למלחמה, לרבות קביעת התשתית הביטחונית, ארגון המוסדות העוסקים בביטחון, חלוקת התקציב הצבאי, החלטות הנוגעות לרכש ולפיתוח צבאי, בניין הכוח, קביעת משימות לכוחות הייעודיים ואימונם.

האמצעי העיקרי של מדינה למתן מענה לאתגר הביטחוני (לצד אמצעים כמו בריתות עם מדינות אחרות והישענות על ארגונים בין-לאומיים) היא "אלימות מאורגנת" באמצעות **כוח צבאי**. זכותה של המדינה להפעיל כוח צבאי לצרכי הגנה נובעת ממאפייניה הבסיסיים – היותה בעלת המונופול על השימוש הלגיטימי בכוח וחובתה העליונה להגן על אזרחיה – ואף מוכרת בחוק הבין-לאומי.

מערכת הביטחון היא זרוע הביצוע של המדינה ולקיום ולמימוש הביטחון ברמה הגבוהה. בספרות אין הגדרה מוסכמת מהי מערכת הביטחון. מקובל שהיא כוללת את כוחות המזוינים, גופי המודיעין ושירותי הביטחון החשאיים, התעשיות הביטחוניות, גופי ביטחון הפנים ואת משרדי הממשלה הרלוונטיים (ביטחון, ביטחון פנים ואחרים). דיון זה על השילוב בין טריטוריה ובין ביטחון יתמקד כאמור בעיקר בכוחות המזוינים כלומר בצבא (military) שהוא כמו כל גורם אחר הפועל במרחב הגיאוגרפי, איננו רק מושפע מהגיאוגרפיה אלא גם משפיע עליה, בהיותו צרכן קרקע ומרחב שמהווים את המסד הטריטוריאלי שלו ואחד ממרכיבי עוצמתו.

הצבא הוא גם **ישות טריטוריאלית**. חלוקה בסיסית של כוח צבאי נעשית על פי סוג המרחב בהם פועלים כוחותיו: יבשה, ים, אוויר, חלל וגם סייבר. **ארגון הכוחות הוא גיאוגרפי** בין הפיקודים המרחביים ובין זירות הלחימה. שמדובר על צבא הבחנה בסיסית היא בין "צבא טריטוריאלי", הפועל בתוך שטח המדינה ובגבולותיה, ובין "צבא משלוח", הפועל הרחק משטח המדינה, ומאפיין בעיקר מעצמות.

בדיון על "כוח צבאי" נהוג להבחין בין בניין הכוח ובין הפעלת הכוח ולכך יש היבטים גיאוגרפיים מרחבים, כפי שיוצג בהמשך. **בניין הכוח** עוסק בכל תהליכי הכנת הצבא לפעילות, ובכלל זה כל הנוגע לפיתוח אמצעי לחימה או רכישתם, תכנון וניהול כוח אדם והדרכות, הכשרות ואימונים; ואילו **הפעלת הכוח**, כמשתמע משמה, ממששת את הפוטנציאל שנבנה הלכה למעשה למול האויב הן בהגנה והן בהתקפה.

ניתן לחלק את פעילות הצבא באופן בסיסי לשני מצבים: התכוננות למלחמה ומלחמה עצמה. המצב העיקרי שבו הוא מתנהל במרבית הזמן הוא מצב רגיעה או שגרה ובמקרים מסוימים מצב של שלום או היעדר לחימה. במצב זה תפקידי הצבא הם הרתעת האויב, התראה על כוונותיו, ביצוע פעילות ביטחון שוטף, התכוננות למערכה וקיום כוונות והתנהלות יומיומית. המצב האחר הוא זה שאליו נועד הצבא והוא זמן מלחמה בה הוא ערוך למגננה או למתקפה ולהכרעה ותפקידו גם להגן על העורף.

מצרכי הצבא במצבים בהם הוא פועל נגזרים מרכיבי הביקוש שלו לקרקע ולמרחב שיאפשרו את תפקודו ואת מילוי ייעודיו בתחומי פיקוד, שליטה ובקרה; איסוף מודיעין; לוגיסטיקה וקיום שוטף (אספקה, פינוי, אחזקה וייצור); שינוע כוחות והתכנסות והיערכות. הביקוש לקרקע ולמרחב נובע גם צורכי בניין הכוח הצבאי שבתכנונו נקבעים עקרונות ארגוני: היקפו, מבנהו, פריסתו, מוכנותו המבצעית והלוגיסטית, ההכשרה והאימון וגם ופיתוח אמצעי הלחימה.

ההיבטים הגיאוגרפיים של השילוב בין טריטוריה ובין ביטחון

השילוב בין הטריטוריה ובין הביטחון הוא רב פנים והממד הגיאוגרפי שלו כולל עשרה היבטים דרכם ניתן לבחון את המשמעויות שלו.

ההיגיון בסדר הצגת עשרת היבטים אלה נגזר מהעובדה שאחד נובע מקודמו או ממשיך אותו. בחלק מההיבטים יתכן ונמצא גם מידה מסוימת של חפיפה.

1. הטריטוריה היא מושא הביטחון מהות הביטחון היא להגן על הטריטוריה ולכן הטריטוריה היא מושא הביטחון במובנה הגיאוגרפי ובמובנה המדיני. מטרת הביטחון למנוע פגיעה אולטימטיבית במדינה כלומר חיסולה כישות פוליטית ריבונית.¹ איום אחר הוא פגיעה חמורה באוכלוסיית המדינה שתשבש את יכולתה לתפקד. הביטחון נועד למנוע פגיעה אחרת במדינה, נפוצה יותר, היא חדירה לגבולותיה ופגיעה בטריטוריה שלה, למשל, כיבוש שטח מסוים בתוך המדינה עצמה או שטח שהמדינה שולטת בו מחוץ לגבולותיה. כיבוש זה יכול לשרת כמה מטרות: השתלטות על נכס של המדינה בעל חשיבות אסטרטגית, ובכלל זה משאבי הטבע של המדינה, או פגיעה בתשתיות הפיזיות, מצור, מניעת שיט, איסור טיסה.

הביטחון נועד להגן על אוכלוסיית המדינה ועל מקום מגוריה, להגן על יכולת המדינה לתפקד בכל התחומים, לשמור על גבולותיה ולמנוע פגיעה בריבונותה ובשלמותה הטריטוריאלית בכל מרחביה: היבשתי, האווירי והימי. ייעוד הביטחון למנוע פגיעה והרס של תשתיות הפיזיות, הלאומיות והצבאיות, למנוע פגיעה או השתלטות על משאבי הטבע שלה לרבות אלה המצויים בתחומי המים הכלכליים, ולמנוע את חסימת שערי הכניסה והיציאה אל המדינה ולאפשר תנועה חופשית בנתיבי הטיסה והשיט אליה וממנה.

איומים נוספים הם פגיעה באינטרסים חיוניים אחרים של המדינה, ובכללם איום להתערבות בענייניה הפנימיים ודרישה להחלפת המשטר, תמיכה בגורמים בדלניים, הגבלת חופש הפעולה של המדינה בזירה הבין-לאומית או השתלטות עוינת על שטחים שהמדינה אינה שולטת בהם, אך היא מחשיבה אותם כ"גבולות אסטרטגיים" שמגנים על אינטרסים (כלכליים או צבאיים, למשל) חיוניים.

2. הגיאוגרפיה של המרחב מושא הביטחון – נתוניה הגיאוגרפיים של המדינה: גודלה, צורתה, מיקומה, האם היא מהווה אזור חיוך, או נמצאת בשולי אזור מסוים, האם מוקפת ים או יבשה; קווי הגבול שלה, אורכם, מהלכם (ישר, מפותל או סגור) והתואי שלהם בשטח; מרכיבי הפיזיים לרבות הטופוגרפיה, מורפולוגיה, סוג הקרקע, והאקלים; היקף אוכלוסייתה, המערך היישובי, הדרכים והתשתיות הלאומיות האזרחיות והצבאיות והקשרים ביניהן. מצרף נתונים זה הוא חלק מעוצמתה הביטחונית או מקור לחולשתה.

בהקשר היבט זה יש לתת את הדעת למושג **עומק אסטרטגי** – המרחב מקו גבול לתוך שטח המדינה כלומר המרחב שבין הקו הקדמי ביותר בו יכולה מדינה להחזיק כוחות צבאיים להגנתה מבלי לפגוע בריבונותה של מדינה אחרת,

¹ כיום, בשל עצמתו של עיקרון הריבונות ביחסים הבין-לאומיים פגיעה זו אינה מקובלת אם כי אין לשלול אותה לחלוטין.

לבין השטח החיוני שלה (יריב). תוך בעומק האסטרטגי ולא רק בו מצויים **שטחים אסטרטגיים** – שטח המאפשרים התראה ומודיעין, הגנה והתארגנות להתקפה. לעומק אסטרטגי יעיל כמה יתרונות: הוא "קונה" זמן שמאפשר לצד שלישי לעצור את המתקפה; הוא מאפשר התרעה סבירה לצורך התארגנות צבאית לעצירת המתקפה; הוא מאפשר לשחוק את הכוחות התוקפים מבלי לאפשר כיבושם של שטחי מפתח ושטחים חיוניים; הוא מאפשר לצד המגן לצאת למתקפת נגד לאחר בלימת מתקפת האויב;

3. הגיאוגרפיה של מרחב האיום – מתייחס למקור הגיאוגרפי של האיום לעבר הטריטוריה שהיא מושא הביטחון. האם המרחב הגיאוגרפי ממנו מופנה האיום קרוב וצמוד לשטח המדינה ולגבולותיה או רחוק ממנה; האם האיום מכונן לעבר שטח המדינה, לחזית או לעורף?

4. הגיאוגרפיה של בניין הצבא ופריסתו במרחב – המענה לשאלה היכן נמצא ופועל הצבא בעת שגרה ומהי פריסתו הגיאוגרפית. ההיבטים הגיאוגרפיים והמרחביים המתאימים לבניין הכוח: מבנה הצבא, אופיו ומרכיביו; ממהות המענה הצבאי – מגננה או מתקפה (או גם וגם) נובע ממהות מרחב פעילות הצבא – יבשה, אוויר וים ומספר זירות הלחימה ומהן נגזר סדר הכוחות, גודל מרכיביו, ארגונו והיערכותו ופריסתו במרחב.

5. הגיאוגרפיה של מרחב הביטחון – מרחב הביטחון הוא זה בו נמצא ופועל הצבא ובו פרוסות תשתיותיו הפיזיות והכל בהתאם לתנאיה הגיאוגרפיים של הארץ. מרחב הביטחון כולל מספר מרכיבים הנבדלים באופיים, גודלם ומיקומם בהתאם לסוגי השטחים שהוצגו לעיל. בהקשר לכך ראוי להבחין בין כמה מונחים מרכזיים המאפיינים את מרחב הפעילות והנוכחות.

- **ספר** – תחום או רצועה המרוחקים מליבה של הטריטוריה ומצויים בקרבה לאזורי העימות או הקונפליקט הביטחוני. יש להבחין בין "**ספר חיצוני**", המשתרע סמוך לקו הגבול, ובין "**ספר פנימי**", שאינו בהכרח משתרע סמוך לקו הגבול אך מרוחק מליבה של הטריטוריה.
- **חזית** – שדה המערכה הצבאית שיכול להיות לא רק השטח הריבוני של המדינה המאוימת אלא גם השטח קרוב או רחוק מעבר לגבולותיה, שטח כבוש על ידה שעל פי הדין הבין לאומי מוחזק ב"תפיסה לוחמתית". הגדרה אחרת החזית היא המרחב שבו מתקיימת מלחמה בעצימות גבוהה או בינונית בין שתי ישויות טריטוריאליות. בשל אופייה, בחזית ובאזורים הסמוכים אליה תינתן עדיפות לפעילות הביטחונית על פני פעילויות אזרחיות, ולרוב היא תהייה יהיו גלויה ותתחשבו פחות במאפיינים האזרחיים והסביבתיים של האזור.
- **רצועת ביטחון** – כברת ארץ שנמצאת מחוץ או בתוך הגבול שייעודה להגן על הספר ופנים הארץ.
- **עורף** – לעומת החזית והספר שהם האזורים ה"קדמיים", ה"עורף" הוא החלק ה"אחורי". כך, ניתן לדון ב"עורף צבאי", כלומר בשטח שמאחורי אזור הלחימה והגובל אתו, בו ערוכות מפקדות, קווי תחזוקה, מערכי לוגיסטיקה ופינוי המספקים את צורכי הכוחות הלוחמים. לעומתו, "עורף המדינה" הוא המרחב בו נמצאת התשתית האזרחית והתשתית האסטרטגית של המדינה – מתקני צבא, תשתיות אנרגיה ותקשורת, שדות תעופה, נמלים וכיוצא בזה;

- **קווי הפעולה** – יש להבחין בין ההבחנה היא בין "קווי פעולה פנימיים" ל"קווי פעולה חיצוניים". בקווי פעולה פנימיים פועל כוח מתוך הטריטוריה שלו מול אויב המצוי בכמה גזרות במרחב היקפי חיצוני. בין הגזרות אין רצף טריטוריאלי, והמרחק ביניהן אינו מאפשר סיוע הדדי או פעולה מתואמת של הכוחות המצויים בהן. קווי פעולה פנימיים מאפשרים לכוחות מצומצמים לעמוד במערכה מול כוחות רבים יותר, בתנאי שלכוחות המעטים יש עומק אסטרטגי מספיק ויכולת ניידות והנעת כוחות, המאפשרת להעביר כוחות מגזרה לגזרה לפי הצורך. לפיכך, לרשת הכבישים והדרכים המאפשרת נגישות והנעת כוחות חשיבות אסטרטגית ראשונה במעלה. לעומתם, ב"קווי פעולה חיצוניים" פועלים שני כוחות נפרדים (או יותר) מול אויב משותף הערוך ביניהם, מתאמים את פעולותיהם ושואפים לכתרו ולהשמידו.

6. השפעת הארץ על פעילות הצבא – הטריטוריה היא "מגרש המשחקים" שבו נערכת הפעילות הצבאית המבצעית שמטרתה לשמור על הביטחון, או "הזירה" שבה נפגשים הצבא ואויביו. הטריטוריה שהיא זירת הביטחון כוללת את שטחה של המדינה, במיוחד אזורי הגבול אך גם אזורים פנימיים יותר, למשל במקרה של פיגועי טרור בערים. הטריטוריה כוללת גם את הטריטוריה הצמודה למדינה ואף טריטוריה המרוחקת ממנה, אם צבא המדינה פועל בטריטוריות אלה, אך קנה המידה העיקרי בדיוננו הוא המדינה.

כיצד משפיעים תנאי הגיאוגרפיים הארץ על המערכת הצבאית ובמיוחד השפעת הקרקע, מזג האוויר והתשתית אנושית על מהלכי המלחמה בכל רמות הקרב. ישנה חשיבות להבחנת אופי מרחבי ושטחי הפעילות, טיבם, התבליט והתכסית שבהם: שטח פתוח לעומת שטח מבוצר או שטח בנוי ומאוכלס או שטח בו צמחיה סבוכה; שטח מישורי לעומת שטח הררי; שטח מדברי צחיח או צחיח למחצה; שטח עביר או שטח עביר במגבלות או שטח לא עביר. חשוב לציין שבעקבות שינויים טכנולוגיים במחצית השנייה של המאה ה-20, והאסטרטגיות שהתפתחו בעקבותיהם, החלו חוקרי צבא לטעון שהשפעתם של הגיאוגרפים של הטריטוריה על מדיניות הביטחון, במיוחד על שדה הקרב, נחלשה מאוד.

תחום הידע העוסק בהשפעת מאפיינים הגיאוגרפים של הטריטוריה על הביטחון מכונה "גיאואסטרטגיה", והענף המחקרי שבו נחקרת הגיאואסטרטגיה הוא ענף משנה של ה"גיאוגרפיה צבאית".

7. התשתית והפריסה תשומת ביטחון – תשתית ופריסה" הוא מונח בשפת צה"ל הכולל את התשתיות הפיזיות של הצבא ופריסתן במרחב הגיאוגרפי. התשתית והפריסה מיועדים לתמוך בבניין הכוח, בהפעלתו ובקיום שגרת היומיום. ההיבטים הגיאוגרפים של התשתית והפריסה כוללים את מהותם, סוגיהם, גודלם, היקפם ופריסתם במרחב.

"תשתית" כוללת את מחנות, בסיסי ומתקני קבע לכל סוגיהם לרבות מרכיבי מיגון; שטחי ותשתיות אימונים, תשתיות גבול לצורכי ביטחון שוטף (מערכת"); תשתיות לפריסה ולהיערכות בזמן חירום; תשתיות "מעטפת ותמיכה" - תשתיות תחבורה, אנרגיה, תקשורת, מים וביוב.

"פריסה" - היא מיקום ואיתור סדר הכוחות, יחידות, מפקדות וגופי מטה, תשתיות ואמצעים במחנות ומתקנים כדלקמן: מתקני פקוד ושליטה של מטכ"ל ואגפיו ושל מפקדות זרועות ופיקודים ועוד; מחנות ובסיסי יחידות ומערכים ייעודיים; מרכזים לוגיסטיים (ייצור ושיקום, החסנה והספקה); בסיסי מחסני (ימ"ח) עוצבות, של יחידות ושל מערכים ייעודיים; בסיסי הדרכה ואימונים; שדות תעופה ומתקנים ייעודיים של חיל האוויר; נמלים ומתקנים ייעודיים של חיל הים; מתקני חיל מודיעין; מתקני יחידות תקשורת ושליטה; מחנות ובסיסי משרדי מפקדות ומטות ויחידות שונות. לכל אלה יש להוסיף גם את מתחמי התעשיות הביטחוניות וגופי הביטחון הנוספים.

8. תשתית ופריסה וריבונות במרחב – בחינת החשיבות המדינית של התשתית הביטחונית הפיסית. לעיתים, לשטחים שבשימוש הצבא ולתשתיות הפיזיות שלו יש גם מטרה מדינית. למשל, שימוש בידי המדינה להשלטת ריבונותה על הטריטוריה. במילים אחרות, השימוש הביטחוני בטריטוריה במובנה הגיאוגרפי הוא ביטוי למימוש המשמעות של הטריטוריה במובנה המדיני.

באמצעות שימושי הקרקע נפרסים הכוחות המזוינים, כזרוע של השלטון, לא רק במקומות בעלי חשיבות אסטרטגית ביטחונית, אלא גם במקומות בעלי חשיבות מדינית לאומית, והם חלק מתהליך בניית המדינה. במקומות שבהם הנוכחות האזרחית – אוכלוסייה זרועות השלטון האזרחיות – מצומצמת, למשל אזורי ספר ומקומות שבהם קיים סיכון ביטחוני, פריסת הצבא היא ביטוי סמלי לריבונות המדינה, והיא מאפשרת למדינה להיות נוכחת בה, לשלוט ולפקח עליה ולנהל אותה (קונסולידציה). במקרים מסוימים הנוכחות הצבאית מיועדת גם למשך אוכלוסייה אזרחית לאזורים אלה, באמצעות אספקת מקומות עבודה, פיתוח תשתיות (כמו תחבורה) או הקמת התיישבות צבאית שבעתיד צפויה להפוך להתיישבות אזרחית (כדוגמת היאחזויות הנח"ל).

לפחות בחלק ממדינות הלאום שבהן יש מיעוטים לאומיים בולטים, הצבא מזוהה עם הלאום הדומיננטי, והנוכחות הצבאית בטריטוריה משרתת אפוא מטרה מדינית ספציפית וברורה – את ההיגיון האתנו-לאומי. כחלק מכך, באזורים שבהם יש רוב דמוגרפי למיעוטים, הנוכחות הצבאית מבטאת את ריבונות מדינת הלאום בטריטוריה ומאפשרת לפקח על אוכלוסיית המיעוטים ואף להשתלט על הטריטוריה שבידה, למשל באמצעות הפקעת קרקעותיה לצרכים צבאיים.

9. ביטחון מעצב מרחב – שטחי פעילויות הצבא והתשתיות הפיזיות שלו, מעצם הווייתם ופריסתם בטריטוריה, משפיעים על דמותה של הטריטוריה בצורה ישירה ובצורה עקיפה. השפעה זו באה לידי ביטוי בכל מקום ואזור שבו הם נמצאים: בשטחים בנויים ובשטחים פתוחים, באזורי היישוב הצפופים בעורף האזרחי ובמרחבים דלילים באוכלוסייה או באזורי ספר וגבול. השפעה זו באה לידי ביטוי בשני מישורים: בנייה ופיתוח אזרחי ושמירה על שטחים פתוחים ועל הסביבה.

בנייה ופיתוח אזרחי – שימושי הקרקע הביטחוניים מונעים שימוש בקרקע לצרכים אזרחיים, ותשתיות צבאיות מסוימות גם מגבילות או אוסרות בנייה אזרחית ופעילות אזרחית אחרת בסביבתן. המגבלות נובעות מצורך להגן על הסביבה האזרחית, למשל מפגיעה של תחמושת או מקרינה אלקטרו מגנטית, ולחילופין מהצורך להגן על התשתית צבאית, ובמיוחד כדי למנוע הפרעה לתעופה או לשמור על סודיות. בשל הגבלתה של פעילות אזרחית,

שימושי הקרקע הביטחוניים מצויים בחיכוך עם שימושי קרקע אזרחיים – לא רק בנייה, אלא גם פעילויות כלכליות וחברתיות, ובכלל זה צורכי פנאי ונופש. חיכוך זה מצוי בכל טריטוריה שבה יש נוכחות צבאית. על מנת לצמצם את החיכוך נקבעים לעתים הסדרים לזו קיום בין שימושי קרקע ביטחוניים לאזרחיים, כדוגמת הרשאה מוגבלת לשימוש אזרחי בתוך שטחי אימונים או בשדות תעופה צבאיים. במקרים אחרים החיכוך מוביל לכך שהצבא נדרש לפנות מחנות, לצמצם או לבטל שטחי אימונים ולצמצם מגבלות בנייה.

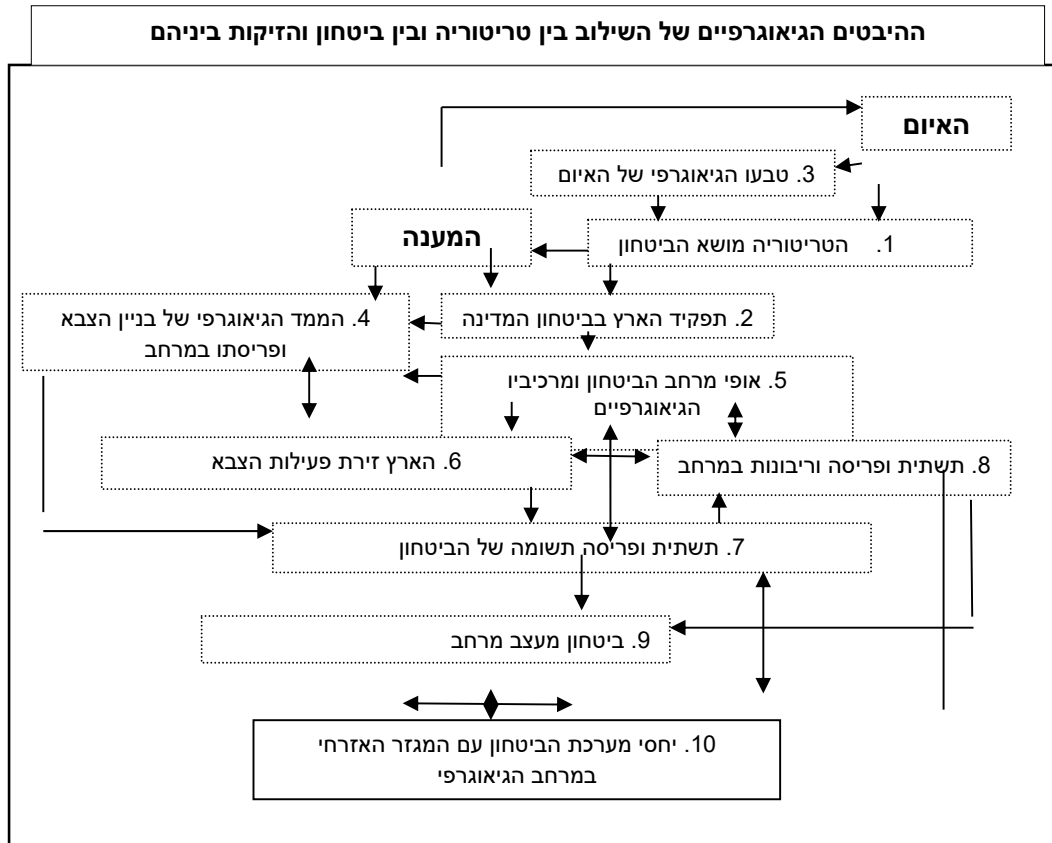
לצד חיכוך זה, השימוש הביטחוני בטריטוריה משמש את המדינה גם כאמצעי כמנוף רב עוצמה לפיתוח אזרחי. למשל, לבניית התשתיות הצבאיות נלוות לעתים קרובות גם בנייה או הרחבה של תשתיות אזרחיות, כמו דרכים; יחידות הצבא הממוקמות במחנות ובמתקנים הן צרכני ציוד ושירותים, שאותם יכולים לספק היישובים האזרחיים הממוקמים בקרבתם; ומיקום תשתיות ביטחוניות עתירות כוח אדם באזורים בהם למדינה יש אינטרס בפיתוח אזרחי הוא גם אמצעי להגירה של אוכלוסייה אזרחית אליהם.

סביבה ונוף – לשימושי הקרקע הביטחוניים יש השפעות סביבתיות ניכרות על האפשרות לפיתוח בר קיימא ועל איכות הסביבה, איכות החיים, בריאות האדם ומערכות אקולוגיות, וכמו כן על שימור ערכי טבע, נוף ואתרי מורשת. המפגעים הפעילות הנובעים מהשימוש הצבאי בטריטוריה נובעים, בין היתר, מירי (שיירי תחמושת ושריפות), מנסיעת כלי רכב קרביים, מבנייה צבאית ומפעילות צבאית שונה הכוללת זיהום מקורות מים ושפכי מים וביוב (בעיקר בשל רמת בינוי או תחזוקה ירודה במחנות צבא), דליפות שמן (למשל, סדנאות לטיפול ברכב), דליפות דלק (מתחנות דלק, קווי דלק ומכלי דלק), זיהום קרקע בשפכים תעשייתיים ובחומרים מסוכנים, זיהום מי ים (ממתקנים ביטחוניים המצויים לאורך חופים ובקרבתם או בשל פליטת שמן ודלק מכלי שיט), רעש משדות תעופה או משטחי אימונים וניסויים וקרינה אלקטרו מגנטית ממתקני קשר, שליטה ומודיעין. לעיתים נוצרות סכנות בטיחותיות חמורות כתוצאה מסחף משדות מוקשים ומתשתיות עזובות. לצד זה, שימושי קרקע ביטחוניים עשויים דווקא לשמור על הסביבה והנוף משום שהם מונעים פיתוח אזרחי מאסיבי, שיפגע בסביבה ובנוף יותר מאשר יפגעו בו השימושים הצבאיים

10. יחסי מערכת הביטחון עם המגזר האזרחי במרחב הגיאוגרפי – היחסים במרחב הריבוני של המדינה בין מערכת הביטחון, הכוללת את הצבא, את המשד הממשלתי וגורמי הביטחון הנוספים, ובין המגזר האזרחי. יחסים אלה נובעים מקיומה של התשתית הפיזית הביטחונית עצמה ומאופן התנהלותה של מערכת הביטחון בכל הקשור לנושא פריסת התשתית הפיזית, הקצאת מקרקעין, פינוי מקרקעין, תכנון ובניה, תשלומי אגרות והיטלים, הגנה על הסביבה מפני זיהומים ושמירה על ערכי טבע ונוף.

סיכום: עשרה היבטים שלוש נקודות מבט

השילוב בין טריטוריה ובין ביטחון הוא מורכב ורב פנים והיבטיו הגיאוגרפיים נגזרים ממהותם, משולבים, ונובעים זה מזה. תרשים זה מבטא את מורכבות שילוב זה ומדגיש את כיווני הקשר בין ההיבטים השונים.

כאמור, גם הביטחון וגם הטריטוריה עשויים להיות משתנה המשפיע על המשתנה האחר. כדי לצמצם את היחס ביניהם ניתן להציע שלוש נקודות מבט: נקודת מבט הראשונה - "הטריטוריה" היא גורם משפיע על "הביטחון". באופן כללי ניתן להגדיר את נקודת מבט זו **הממד הטריטוריאלי של הביטחון**. נקודת המבט השנייה - "ביטחון" על מכלול נושאים והיבטיו הם ממשיים, יש להם דמות, צורה וביטוי פיסי מרחבי בטריטוריה. ולכן נגדיר נקודת מבט זו **הביטחון הוא הוויה טריטוריאלית**. נקודת מבט השלישית הפוכה לראשונה. "הביטחון" ובמיוחד מערך תשתיות הצבא ושאר גורמי הביטחון משפיע על השימוש האזרחי במרחב. לכן, על פי נקודת מבט זו "הביטחון" מהווה גורם משפיע על "הטריטוריה". לכן, נגדיר נקודת מבט זו **הדמות הביטחונית של הטריטוריה**.

ההפרדה בין היבטים אלה פי שהוצגה בחיבור זה, היא מתודולוגית בלבד. המציאות בפועל מורכבת יותר. לא ניתן להפריד בין היבטים אלה שחלק מהן חופפים. להיבטים אלה ולזיקות ביניהם יש משמעות וחשיבות ולכן לא ניתן להתעלם מהן ומכל המשתמע מהן.